

ŚREDNIOWIECZNE KOŚCIOŁY HALOWE NA ŚLĄSKU CZĘŚĆ 2. KOŚCIOŁY Z XIV W.¹

HANNA KOZACZEWSKA-GOLASZ

STRESZCZENIE

W XIV w. na Śląsku wzniesiono 18 kościołów halowych, w większości były to miejskie kościoły parafialne, pozostałe stanowią: dwie kolegiaty (Wrocław, Głogów), dwa kościoły franciszkańskie, jeden cysterski i dwa kościoły augustiańskie. Najczęściej wzniesione zostały od nowa, a niektóre powstały w drodze przebudowy lub rozbudowy obiektów wcześniejszych.

Pod względem planu i bryły kościoły halowe można podzielić na dwie grupy. Do pierwszej z nich można zaliczyć obiekty halowe z wydłużonymi prezbiteriami, zaś w drugiej grupie znajdują się kościoły o innych, zróżnicowanych układach. Wśród kościołów pierwszej grupy występują trzy obiekty z prezbiteriami zamkniętymi prostą ścianą, wzniesionymi w XIII w. W pozostałych kościołach prezbiteria zakończone są wielobokiem stosowanym od 2 połowy XIII w. W drugiej grupie znalazły się kościoły z rozbudowaną częścią wschodnią. Dwa kościoły posiadają prezbiterium trójnawowe, halowe (w Nysie z XV w.), w dwóch występują transepty, a w trzecim zakrystia i kaplice tworzą w bryle pseudotransept.

W XIV w. na Śląsku wykształciły się dwa nowe typy kościołów halowych – jeden z wydłużonym prezbiterium i wieżą usytuowaną asymetrycznie w narożu między prezbiterium a korpusem oraz drugi z prezbiterium trójnawowym halowym, stanowiącym przedłużenie korpusu i zakończonym trzema wielobokami po stronie wschodniej. Jedną wieżę w północnym narożu między prezbiterium a korpusem najwcześniej wzniesiono w końcu XIII w. w Koźuchowie i Żarach, a później w kościele parafialnym w Paczkowie, we wrocławskim kościele św. Doroty oraz w kościołach w Środzie Śląskiej, Wołowie i Opolu. Tradycyjne dwie wieże zachodnie zbudowano tylko we wrocławskim kościele NMP na Piasku. W kościołach parafialnych w Gubinie i Jaworze wieże zachodnie pochodziły z XIII w. Wyjątkowym rozwiązaniem są dwie wieże po wschodniej stronie korpusu, przy transepcie, które wznoszą się w kolegiacie wrocławskiej. Trójnawowe halowe prezbiterium posiada kościół cysterski w Kamieńcu Żąbkowickim (rozp. 1274 r.) oraz kościół NMP na Piasku we Wrocławiu, w którym każda z naw kończy się wielobokiem. Wnętrze kościoła wrocławskiego jest długie, prezbiterium przechodzi w korpus nawowy. Wydzielenie części wschodniej zrealizowano w formie lektorium i ścian parapetowych w linii filarów międzynawowych.

Rozbudowany układ przestrzenny ma kolegiata głogowska z oryginalnymi kaplicami po obu stronach długiego prezbiterium oraz z kaplicami po raz pierwszy wbudowanymi od początku między przypory korpusu nawowego. Po stronie zachodniej prawdopodobnie wznosiła się jedna wieża.

Czternastowieczne kościoły halowe na Śląsku były budowlami wysokimi, przestronnymi i dobrze oświetlonymi. Ich budownicy zrezygnowali z klasycznego systemu sklepień z żebrami spływającymi na wiązki słupek. Nowe formy kształtowania wnętrza zapoczątkowane zostały w dwóch kościołach rozpoczętych w 4 ćw. XIII w. – kościele cysterskim w Kamieńcu Żąbkowickim i kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu. W ich wnętrzach zrezygnowano z klasycznego systemu rozczłonkowania ścian słuźkami, żebra sklepienne w górnej części wtopiono w mury i pozostawiono gładkie ściany jedynie z wysokimi oknami. Gładkie ściany z wysokimi oknami maswerkowymi przyczyniają się do powiększenia przestrzeni naw bocznych. Międzynawowe filary ośmioboczne i ośmioboczne z lizenami podkreślają układ wertykalny.

Wszystkie wnętrza przekryte były sklepieniami na rzutach kwadratów lub prostokątów. We wrocławskiej kolegiacie św. Krzyża po raz pierwszy nawę główną przekryto sklepieniem gwiaździstym, a nawy boczne sklepieniami pięciopodporowymi. Połączenie kwadratowych przęseł o sklepieniach gwiaździstych i prostokątnych pięciopodporowych powtarzano w kolejnych kościołach i można je uznać za typowe dla śląskich założeń halowych. W bazylikach zastosowano je tylko jeden raz w prezbiterium kościoła p.w. św. Marii Magdaleny we Wrocławiu. Asymetryczne sklepienia pięciopodporowe wprowadziły do wnętrza element ruchu. Jeszcze większą dynamikę uzyskano w kościołach, w których rozstaw filarów mijał się z rozstawem podpór, jak w kościele w Namysłowie i Ścinawie. To z pewnością nie przypadek czy błąd w obliczeniach, ale przemyślana koncepcja architektów 2 poł. XIV w. Dążenie do tworzenia asymetrii w bryłach kościołów spowodowało rezygnację z fasad dwuwieżowych i wprowadzenie jednej wieży w północnym narożu między prezbiterium a nawą. Znamienne jest, że wcześniej rozpoczętą dwuwieżową fasadę zachodnią w Jaworze zrealizowano jako jednowieżową, asymetryczną.

Urozmaicenie form widoczne jest w układzie maswerków, tworzących zróżnicowane kompozycje. Wcześniej pojawiły

¹ Pierwsza część artykułu została opublikowana w „Kwartalniku Architektury i Urbanistyki”, 2013, z. 1.

się w nich rybie pęcherze, elementy gotyku płomienistego. Prawdopodobnie pierwsze rybie pęcherze znajdują się w portalu zachodnim kościoła NMP na Piasku we Wrocławiu, rozpoczętym około 1330 r. Czy formy te mogły przyjść z Anglii? Angielskie pochodzenie mają sklepienia asymetryczne, wzorowane na „szalonym sklepieniu” w Lincoln. Angielskie maswerki są niezwykle urozmaicone, a portale ujęte w pinnakle, podobnie jak na Śląsku. Mobilność budowniczych średniowiecznych była ogromna. W XIV wieku widoczne są na Śląsku wpływy z Anglii, a także z Włoch, o czym świadczą portale, rzeźby wsporników (kościół NMP na Piasku we Wrocławiu) oraz lizeny jako typowe elementy pionowego rozczłonkowania.

Mimo przejścia Śląska w lenno czeskie i teoretycznych możliwości wpływów z Czech i Austrii na Śląsku działali architekci średniowieczni, którzy stworzyli własną odmianę gotyku, z wpływami pochodzącymi z różnych dzielnic i krajów, odpowiednio przetworzonymi, a nie kopiowanymi. Swoją działalność rozpoczęli w 4 ćw. XIII w. od wielkich założeń we Wrocławiu i Kamieńcu Żąbkowickim. Pojawiły się w nich nowe układy przestrzenne, konstrukcje i formy, które ukształtowały architekturę śląskich kościołów halowych w XIV w., architekturę gotyku rozwiniętego, odmiennego od europejskiego gotyku klasycznego. Jej nowe cechy to: przestronność, asymetria i dynamika.

Słowa kluczowe: Śląsk, architektura gotycka, kościoły halowe

MEDIEVAL HALL CHURCHES IN SILESIA PART 2. CHURCHES IN THE 14th C.

ABSTRACT

Eighteen hall churches were erected in Silesia in the 14th c., these were mainly city parish churches, however, there were also: two collegiate churches (Wrocław, Głogów), two Franciscan churches, one Cistercian church and two Augustinian ones. Most often they were new but some were built by way of reconstructing or developing earlier church buildings.

In terms of the body and plan, hall churches can be divided into two groups. In the first one there are hall churches with elongated chancels and in the other one there are churches with a variety of other designs. In buildings belonging to the first group there are three churches with chancels closed with a straight wall, they were built in the 13th c. In the remaining churches in this group chancels are closed with a polygon, which was used from the second half of the 13th c. In the other group there are churches with a developed western wall. Two churches have a three-aisle, hall chancel (Nysa, 15th c.), in two other churches there are transepts and in the third one a sacristy and chapels form a pseudotransept.

In the 14th c. two new types of hall churches were developed in Silesia, the first one had an elongated chancel and a tower located asymmetrically in the corner between the chancel and the nave and the other one with a three-aisle hall chancel, which was the extension of the nave and was closed with three polygons on the eastern side. The first towers erected on the northern corner between the chancel and the nave come from the end of the 13th c. and are located in Koźuchów and Żary, later they were also built in the parish church in Paczków, the Church of St. Dorothy in Wrocław and in Środa Śląska, Wołów and Opole. Two traditional western towers were built only in the Church of Virgin Mary on the Sand in Wrocław. In parish churches in Gubin and Jawor western towers came from the 13th c. An exceptional solution are two towers on the eastern side of the nave, which are adjacent to the transept in the Collegiate Church in Wrocław.

A three-aisle hall chancel can be seen in the Cistercian church in Kamieniec Żąbkowicki (started in 1274) and in the Church of Virgin Mary on the Sand in Wrocław, in which each aisle is closed with a polygon. The church interior is long and its chancel extends into the nave. The eastern part is separated by a rood screen and parapet walls following a line of pillars between aisles.

The collegiate church in Głogów has a developed spatial design with original chapels on both sides of a long chancel and cha-

pels which for the first time were built between the buttresses of the nave at the beginning of church construction. On the western in the past side there may have been one tower.

Fourteenth century hall churches in Silesia were high, spacious and well lit buildings. Their constructors decided to give up a classical system of vaults with ribs flowing to clusters of attached shafts. New forms of interior design were started in two churches whose construction began in the fourth quarter of the 13th c. – the Cistercian church in Kamieniec Żąbkowicki and the Collegiate Church of the Holy Cross in Wrocław. In their interiors the classical system of walls fragmented by attached shafts was given up, vault ribs in the top part were set in walls and thanks to this walls were smooth with high windows. Smooth walls with high tracery windows contribute to the impression that aisles are larger than they really are. Pillars between aisles are octagonal, there are also octagonal pillars with pilaster strips emphasizing the vertical design of the interior.

All interiors are covered with vaults designed on square and rectangular projections. In the Collegiate Church of the Holy Cross in Wrocław, for the first time, the nave was covered with a star vault and aisles with cinquesupport vaults. The combination of two bays with star vaults and rectangular cinquesupport vaults was repeated in more churches and one can consider this design typical of Silesian hall design. In basilica churches such combination was used only once in the chancel of the Church of St. Mary Magdalene in Wrocław. Asymmetrical cinquesupport vaults introduced a motion element to interiors. Even better dynamics was achieved in churches in which pillar spacing was different from the spacing of other supporting elements, like in the churches in Namysłów and Ścinawa. This could not have been an accident or a calculation error, it must have been a well planned concept of architects from the second half of the 14th c. Striving for asymmetry in church bodies resulted in giving up elevations with two towers and introducing single towers on the northern corner between a chancel and a nave. It is characteristic that in Jawor the elevation started with two towers was finally completed with one asymmetric tower.

A variety of forms is visible also in the design of tracery windows forming numerous compositions. Such elements as vesicae piscis or flamboyant style of the late gothic appeared quite early. Most probably the first vesicae piscis can be seen in the western

portal of the Church of Virgin Mary on the Sand in Wrocław, which was started about 1330. Could such forms have come from England? Certainly asymmetric vaults are of English origin and followed the "crazy vaults" of Lincoln Cathedral of St. Mary. English tracery is incredibly varied, portals are decorated with pinnacles, in Silesia it is similar. The mobility of medieval constructors was immense. In the 14th c. in Silesia one can observe English and Italian influences, the evidence of which are bracket sculptures (the Church of Virgin Mary on the Sand in Wrocław) and pilaster strips which were typical elements of vertical fragmentation.

Although Silesia became a Czech fiefdom, and thus theoretically there could have been more Czech and Austrian influenc-

es, in fact there still were medieval architects who created their own type of gothic architecture influenced by various districts and countries, however, they transformed and not only copied the existing forms. They started their activity in the 4th quarter of the 13th c. with large complexes in Wrocław and Kamieniec Ząbkowicki. There appeared new spatial designs, constructions and forms which shaped the architecture of Silesian hall churches in the 14th c., the architecture of a developed gothic style different from the European classical gothic architecture. The new characteristics were: spaciousness, asymmetry and dynamics.

Keywords: Silesia, gothic architecture, hall churches

Wstęp

W okresie lat 1268 - 1290 rozpoczęto budowę kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy oraz dwóch kościołów halowych – kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu i cysterskiego kościoła w Kamińcu Ząbkowickim. Kaplica św. Jadwigi, zapewne pierwszy etap przebudowy kościoła cysterek na halowy, określana jako przykład gotyku klasycznego, była także ostatnią budowlą, w której sklepienia krzyżowo - żebrów spływały na wiązki słupów. Dwa następne kościoły halowe prezentują odmienne podejście do wnętrza gotyckich – zrezygnowano w nich ze słupów, nadając jednocześnie kościołom znaczną wysokość. Prezbiteria kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu i kościoła cysterskiego w Kamińcu Ząbkowickim stały się prekursorami architektury XIV w., okresu śląskiego gotyku rozwiniętego, nazywanego niezbyt trafnie gotykiem redukcyjnym².

W dotychczasowej literaturze dotyczącej kościołów czternastowiecznych występują kościoły halowe, ale bez specjalnego podkreślenia ich układu przestrzennego. Szczególne miejsce zajmuje kole-

giata św. Krzyża we Wrocławiu i kościół NMP na Piasku we Wrocławiu. Obszerny rozdział kościołom halowym poświęcił H. Lutsch³. H. Tintelnot⁴ wymienił i przedstawił 6 typów kościołów halowych. Opisy kościołów zamieścili autorzy katalogów zabytków: S. Kowalski⁵, J. Pilch⁶, znajdują się one także w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*⁷ oraz w książce *Architektura gotycka w Polsce*⁸, gdzie przedstawiono dotychczasową literaturę i datowanie. Monografie kościoła cysterskiego w Kamińcu Ząbkowickim oraz kościoła św. Doroty we Wrocławiu opublikowała E. Łużyniecka⁹. R. Kaczmarek¹⁰ opisał wystrój rzeźbiarski kościołów w XIV w. jako pierwszy zwracając uwagę na wpływy rzeźby włoskiej. Wrocławskie kościoły halowe zaprezentowano w *Encyklopedii Wrocławia*¹¹. W dotychczasowej literaturze występują znaczne różnice w datowaniu.

W XIV w. na Śląsku wzniesiono 18 kościołów halowych (il. 1), 16 kościołów bazylikowych, dwa kościoły rozbudowano do układu halowego, a jeden przebudowano na pseudohalę. Kościoły halowe to w większości miejskie kościoły parafialne, pozostałe stanowią: dwie kolegiaty (Wrocław, Głogów), dwa

² Termin gotyk redukcyjny sugeruje poklasyczny okres schyłkowy.

³ H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Breslau 1886 – 1902.

⁴ H. Tintelnot, *Die mittelalterliche Baukunst Schlesiens*, Kitzingen 1951, s. 114 – 144.

⁵ S. Kowalski, *Zabytki środkowego Nadodrza (Katalog architektury i urbanistyki)*, Zielona Góra 1976.

⁶ J. Pilch, *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, Wrocław 1978; tegoż, *Leksykon zabytków architektury Dolnego Śląska*, Warszawa 2005; tegoż, *Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska*, Warszawa 2008.

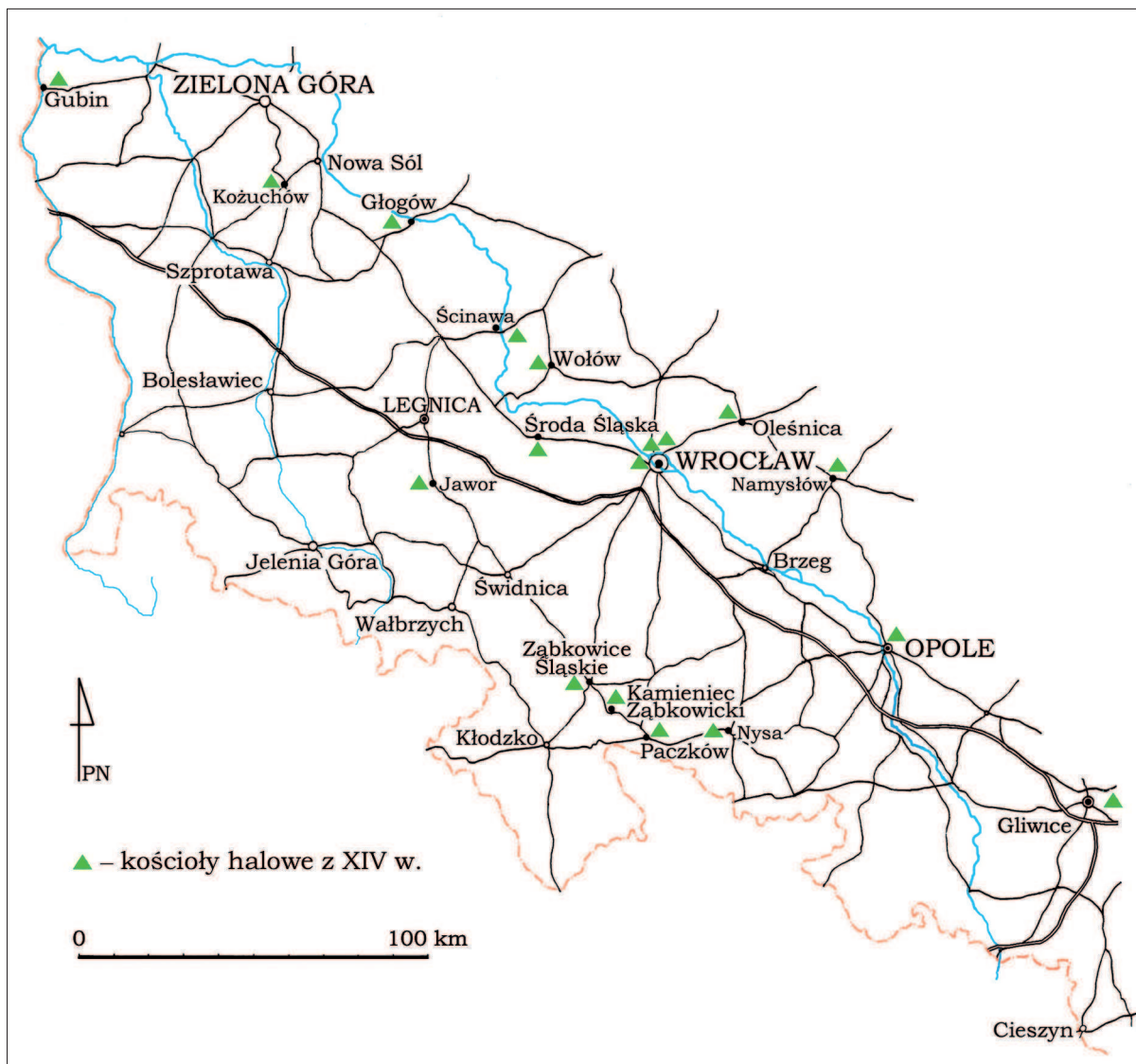
⁷ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*: t. IV, Województwo wrocławskie (nowa seria), red. J. Pokora, M. Zlat; t. VII, Woj. opolskie, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki.

⁸ *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko i M. Arsyński, Katalog zabytków, red. A. Włodarek, Warszawa 1995.

⁹ E. Łużyniecka, *Architektura średniowiecznych klasztorów cysterskich filiacji lubiąskiej*, Wrocław 1995; tejeż, *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubiąskie i inne cenobia śląskie*, Wrocław 2002; tejeż, *Gotyckie świątynie Wrocławia*, Wrocław 1999.

¹⁰ R. Kaczmarek, *Gotycka rzeźba architektoniczna prezbiterium kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu*, w: *Z dziejów wielkomięskiej fary. Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, red. M. Zlat, Wrocław 1996, s. 53-73; R. Kaczmarek, *Rzeźba architektoniczna XIV w. we Wrocławiu*, Wrocław 1999.

¹¹ *Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2000.

1. Rozmieszczenie kościołów halowych z XIV w.
1. Distribution of hall churches in the 14th c.

kościół franciszkański, jeden cysterski i dwa kościoły augustiańskie. Powstały one w drodze przebudowy lub rozbudowy obiektów wcześniejszych, z częściowym wykorzystaniem ich elementów, ale w większości wzniesione zostały od nowa.

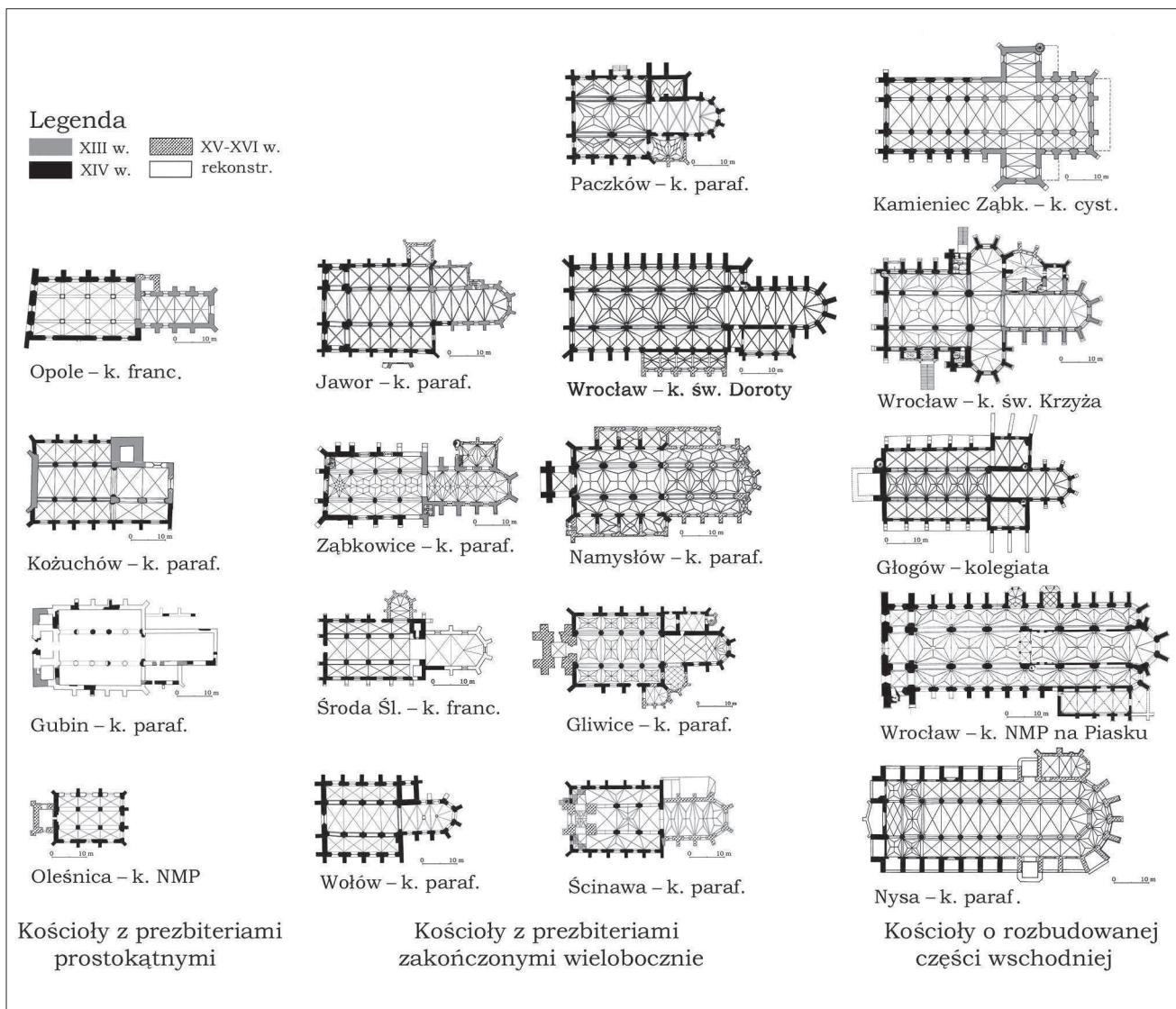
Badaniami objęto wszystkie zachowane obecnie kościoły halowe w granicach historycznych Śląska. Po wykonaniu dokumentacji pomiarowej i fotograficznej kościołów, przeprowadzeniu badań architektonicznych i historycznych możliwe było odtworzenie pierwotnego wyglądu budowli z XIV w. Wyniki badań i rekonstrukcje obiektów stanowiły podstawę do analizy porównawczej rzutów, układów przestrzennych oraz detali architektonicznych i rzeźbiarskich zaprezentowanych w niniejszym artykule.

Pomiary kościołów i ich detali zostały wykonane przez autorkę oraz studentów Wydziału Architektury

Politechniki Wrocławskiej, doktorantów i młodych pracowników Wydziału. Rysunki inwentaryzacji z analizą stratygraficzną i rekonstrukcje kościołów wykonała autorka (oprócz podpisanych nazwiskiem innego autora). Fotografie autorskie pochodzą z kilku ostatnich lat.

1. Rzut i bryła

Pod względem planu i bryły kościoły halowe można podzielić na dwie grupy. Do pierwszej z nich zaliczają się obiekty halowe z wydłużonymi prezbiteriami (il. 2), zaś w drugiej grupie znajdują się kościoły o innych, zróżnicowanych układach. Wśród kościołów pierwszej grupy występują trzy obiekty z prezbiteriami zamkniętymi prostą ścianą, wzniesionymi w XIII w. W pozostałych kościołach prez-

2. Zestawienie rzutów kościołów halowych z XIV w.
 2. Collation of projections of hall churches from the 14th c.

biteria zakończone są wielobokiem – trzema lub pięcioma bokami. Wieloboczne zakończenia wschodnie pojawiły się w 2 połowie XIII w.¹², a wśród omawianych kościołów najstarsze występuje w kościele parafialnym w Ząbkowicach, rozpoczętym w 1290 r. W pozostałych obiektach pochodzą one z XIV w.

W drugiej grupie kościołów znalazły się dwie kolegiaty, dwa kościoły zakonne oraz kościół parafialny, a każdy z nich otrzymał inny układ przestrzenny, z rozbudowaną częścią wschodnią. Dwa kościoły posiadają prezbiterium trójnawowe, halowe (w Nysie z XV w.), w dwóch występują transepty, a w trzecim zakrystia i kaplice tworzą w bryle pseudotransept.

Niezależnie od rozwiązania części prezbiterialnej kościoły były bezwieżowe lub z wieżami (il. 2). Dwie wieże zachodnie występowały tylko w trzech obiektach: w Gubinie i Jaworze pozostały z kościołów trzynastowiecznych, a wzniesiono je w rozpoczętym w 1334 r. kościele NMP na Piasku we Wrocławiu. Nowym rozwiązaniem była wieża usytuowana w północnym narożu między prezbiterium a nawą, która występuje w kościołach w Koźuchowie, Paczkowie, Środzie Śl., Wołowie oraz we Wrocławiu w kościele św. Doroty. We wrocławskiej kolegiacie św. Krzyża wzniesiono dwie wieże w narożach między transeptem a korpusem nawowym.

¹² Najstarsze udokumentowane wieloboczne zakończenie znajduje się w kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy, fund. w 1268 r. Najwcześniejsze prezbiteria zakończone wielobokiem powsta-

ły prawdopodobnie w kościołach parafialnych w Głubczycach i Raciborzu w 3 ćw. XIII w., potem w rozpoczętej w 1288 r. kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu.

Jedną wieżę zachodnią wybudowano w Namysłowie i prawdopodobnie w Głogowie. Graniaste wieże początkowo dochodziły do wysokości korony murów lub kalenicy dachu nad nawą i były zwieńczone zapewne drewnianą konstrukcją dachu namiotowego. W ciągu XV i XVI w. większość wież została podwyższona.

Przyziemia wież stojących przy prezbiterium mogły być początkowo przeznaczone na zakrytą, jak to do dziś ma miejsce w kościołach w Wołowie, Kożuchowie i Paczkowie. Oddzielne przybudówki z zakrytą znajdowały się w kościołach z wieżami zachodnimi i w bezwieżowych. Realizowano je w drugim etapie, dobudowując do prezbiterium.

Bryły korpusu nawowego nakryte były jednym dachem dwuspadowym lub trzema dachami równoległymi. W kolegiacie św. Krzyża dachy nad prezbiterium, transeptem i nawą główną korpusu tworzą układ krzyża, a nad nawami bocznymi założono dachy poprzeczne, oparte o ściany szczytowe. W Kamieńcu Ząbkowickim prezbiterium i transept nakryto wspólnym dachem dwuspadowym, do którego wnikają poprzeczne niższe dachy transeptu. W Głogowie zakrycia i kaplice tworzą w bryle pseudotransept, nakryty obecnie połączonymi dachami. Szerokość pseudotranseptu jest większa niż prezbiterium i pierwotnie nakryty był zapewne dachami dwuspadowymi równoległymi do osi kościoła.

Kościoły czternastowieczne w większości otrzymały krótkie korpusy na planie kwadratu lub lekko wydłużone, podzielone na 2 – 4 przęsła. Zdecydowanie długie korpusy występują w kościele w Kamieńcu Ząbkowickim oraz kościele NMP na Piasku i św. Doroty we Wrocławiu, a niezbyt długie w Głogowie i Nysie¹³.

Z punktu widzenia kościoła halowego istotne są podziały odnoszące się do korpusu nawowego. Pod względem proporcji korpusu i jego wewnętrznych podziałów kościoły można podzielić na takie, które posiadają krótkie korpusy lub długie, o przęsłach w nawach głównych prostokątnych lub kwadratowych (il. 3 – 6, tabela). Szerokie kwadratowe przęsła z rzadko rozstawionymi filarami nadają wnętrzom

większą przestronność, natomiast krótkie przęsła prostokątne z gęsto rozstawionymi filarami powodują rozdzielenie wnętrza na trzy niezależne nawy. W siedmiu kościołach występują przęsła prostokątne w nawie głównej, a w pozostałych – kwadratowe lub zbliżone do kwadratu. Odpowiadają im kwadratowe lub prostokątne podłużne przęsła w nawach bocznych. W większości kościołów nawy główne są blisko dwukrotnie szersze od naw bocznych (1 : 1,8 – 1,9). W czterech kościołach (Jawor, Głogów, Kożuchów, Ścinawa) stosunek szerokości nawy bocznej do nawy głównej wynosi 1 : 1,6, a wyjątkowo szerokie były nawy boczne w Gubinie 1 : 1,34 i w Oleśnicy 1 : 1,4.

Do kościołów o krótkich korpusach i prostokątnych przęsłach należy pięć kościołów: w Gubinie, Kożuchowie, Jaworze, Wołowie i Gliwicach (il. 3). Trzy z nich wzniesiono w początkach XIV w., najdalej do jego połowy. Kościół parafialny w Gubinie znany jest z wykopalisk¹⁴. Z budowli trzynastowiecznej zachował dwuwieżową fasadę zachodnią oraz fragmenty murów prostokątnego prezbiterium stanowiące pierwszy etap przebudowy¹⁵. Korpus nawowy o znacznej szerokości powstał w XIV w., miał gęsto rozmieszczone filary i odpowiadające im przypory. Zachowany północny fragment szczytu zachodniego świadczy o tym, że korpus nawowy przekryty był jednym dachem dwuspadowym.

Kościół parafialny w Kożuchowie powstał poprzez rozbudowę kamiennego kościoła z XIII w., z którego pozostały ściany prezbiterium oraz zachodnia ściana korpusu. W pierwszym etapie wzniesiono północną narożną wieżę, a po pożarze w 1339 r. w latach 1340 – 1369 całkowicie przebudowano wnętrze korpusu¹⁶, który otrzymał proporcje bliskie kwadratu oraz podział na cztery krótkie przęsła. Do prezbiterium dobudowano nawę południową, którą połączono arkadami wyciętymi w pierwotnym murze prezbiterium¹⁷. Istniejące sklepienia są barokowe i prawdopodobnie zastąpiły gotyckie sklepienia krzyżowe. Korpus nakryty jest trzema dachami dwuspadowymi.

Kościół parafialny w Jaworze posiada dolne części murów obwodowych oraz prezbiterium i wieżę

¹³ Trójnawowe prezbiteria w Namysłowie i Nysie pochodzą z XV w., układu wcześniejszych prezbiteriów nie znamy.

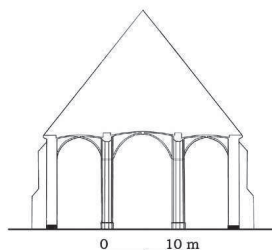
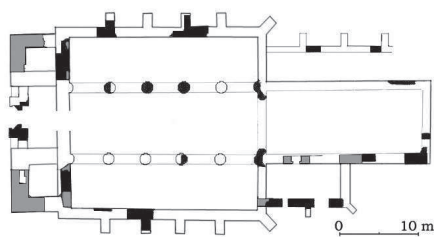
¹⁴ C. Lasota, J. Rozpędowski, *Rozwój przestrzenny kościoła parafialnego w Gubinie*, Prace Nauk. Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej (dalej IHASiT. PWr.) Wrocław 1980, Nr 13, ser. Studia i materiały nr 6, s. 69-72.

¹⁵ Prezbiterium, które można datować na 3 ćw. XIII w., prawdopodobnie było bez przypór, jak wynika z badań prowadzonych

w 1970 r. przez C. Lasotę, J. Rozpędowskiego, op. cit. Podobnie bez przypór było prezbiterium w Kożuchowie, a także inne kościoły północnych regionów Śląska.

¹⁶ C. Walter, *Geschichte der Stadt Freystadt*, Freystadt N/Schl. 1934, s. 65.

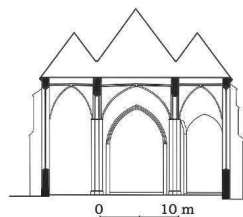
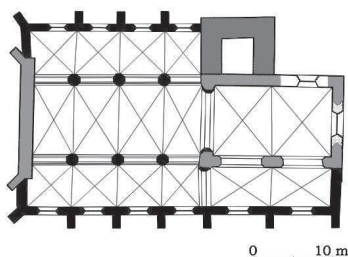
¹⁷ S. Kowalski, J. Muszyński, *Kożuchów*, Poznań 1959 sądzili, że kościół kamienny powstał w XIV w., a zachowana hala pochodzi z XVI w.

nawa główna
szer. 7,80 m
wys. ok. 12 m

1 : 1,54

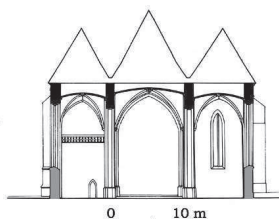
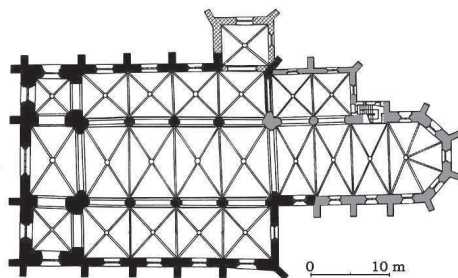
Gubin – kościół paraf., wieża przed 1235 r., prezb. 3 ćw. XIII w.,
korpus 1 poł. XIV w.

nawa główna
szer. 8,70
wys. 14,05

1 : 1,61

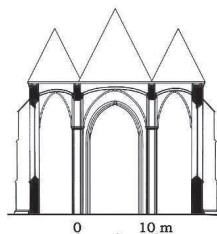
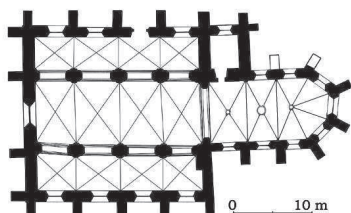
Koźuchów – kościół paraf., prezb. poł. XIII w., wieża pocz. XIV w.,
korpus nawowy 1340–1369

nawa główna
szer. 9,10 m
wys. 14,50 m

1 : 1,60

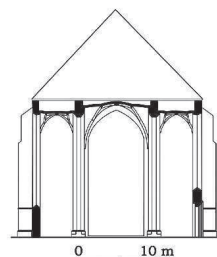
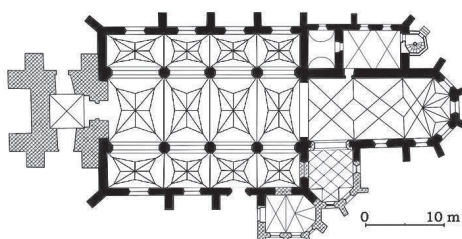
Jawor – kościół paraf., k. XIII – pocz. XIV w.

nawa główna
szer. 8,10 m
wys. 16,00 m

1 : 1,97

Wołów – kościół paraf., XIV w.

nawa główna
szer. 8,25 m
wys. 16,30 m

1 : 1,98

Gliwice – kościół paraf., XIV w., kaplice XV w., wieża pocz. XVI w.

Legenda: XIII w. XIV w. XV–XVI w. rekonstr.

3. Zestawienie kościołów halowych o krótkich korpusach i przęsłach prostokątnych
3. Collation of hall churches with short naves and rectangular bays

północną rozpoczęte w 2 połowie XIII w.¹⁸ Wydłużone prezbiterium zakończono wielobokiem. Filary międzynawowe i układ przestrzenny korpusu nawowego pochodzą z początku XIV w. Dość szeroki i proporcjonalnie krótki korpus podzielono na cztery krótkie przęsła. Wnętrze kościoła zachowane jest wraz ze sklepieniami krzyżowymi. W planowanej fasadzie dwuwieżowej ponad koronę murów obwodowych korpusu wzniesiono tylko jedną wieżę, północną. Z wieży południowej zrezygnowano i jej ścianę zachodnią zwieńczono trójkątnym szczytem. Każda z naw nakryta została oddzielnym dachem dwuspadowym, opartym o trójkątne szczyty (il. 3).

Kościół parafialny w Wołowie¹⁹ otrzymał krótki, blisko kwadratowy korpus, wydłużone prezbiterium zakończone wielobokiem oraz wieżę w narożu północnym. We wnętrzu są cztery krótkie przęsła o znacznej wysokości (sklepienia pochodzą z baroku). Brak dokumentów i barokowa przebudowa uniemożliwiają dokładniejsze datowanie kościoła, niż na XIV w.

Kościół parafialny w Gliwicach wzniesiono z wykorzystaniem trzynastowiecznych murów prezbiterium i korpusu²⁰. Prezbiterium jest wydłużone, zakończone wielobocznie. Jego mury do wysokości 9,40 m mają większą grubość i stanowią pozostałość wysokości planowanej na początku XIV w.²¹ Korpus nawowy otrzymał zdecydowanie większą wysokość 17,12 m. Jest on czteroprzęsłowy, z zachodnim przęsłem dłuższym od pozostałych. Rozkład przypór różni się po stronie północnej i południowej, a odle-

głości między filarami odpowiadają filarom północnym. Wnętrze przekryte jest sklepieniem gwiaździstym ze skróconymi żebrami tworzącymi rysunek gwiazdy. Być może pochodzi z 2 poł. XIV w. lub początku XV w.²² Jeszcze w XIV w. podwyższono prezbiterium do wysokości odpowiadającej korpusowi, a w XV w. przekryto je sklepieniem sieciowym²³. Po północnej stronie prezbiterium od początku wzniesiono zakrystię i skarbiec. W XV w. dodano od południa dwie kaplice, a w 1504 r. rozpoczęto budowę jednej zachodniej wieży²⁴.

Prostokątne przęsła sklepienne występują w dwóch kościołach o wydłużonych korpusach nawowych (il. 4) - w kościele cysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim i kościele parafialnym w Nysie. Kościół w Kamieńcu Ząbkowickim rozpoczęto w 1272 r. od prezbiterium trójnawowego, halowego, z obęściem prostokątnym i kaplicami²⁵. Długi jednonawowy transept łączy je z trójnawowym korpusem budowanym w 1 poł. XIV w. o identycznych proporcjach jak prezbiterium. Nawa główna korpusu o szerokości 8,65 m i wysokość 23,60 m ma proporcje niezwykle wysmukłe wynoszące 1 : 2,73. Prezbiterium i korpus nakryte są jednym dachem dwuspadowym, w który wnikają prostopadle niższe dachy transeptu.

W Nysie wzniesiono trójnawowy korpus halowy (uk. przed 1392 r.)²⁶ o wyjątkowo dużej wysokości 27,20 m. Przy szerokości nawy środkowej 9,20 m uzyskano proporcje przekroju 1 : 2,96. Na miejscu wcześniejszego prezbiterium, prawdopodobnie jednonawowego, w latach 1424 – 1430 dobudowano

¹⁸ H. Kozaczewska-Golasz, *Halowe budowle sakralne na Śląsku w XIV w.*, Wrocław 1982, mpis w Bibliotece IHASiT. PWr.; K. Barczyńska, *Architektura sakralna Śląska z lat 1268–1320*, praca doktorska, mpis 2006 r.

¹⁹ Zdaniem J. Pilcha, *Leksykon zabytków Dolnego Śląska...*, s. 404, kościół w Wołowie rozpoczęto w 1391 r., sklepienia ukończono w 1408 r., a przebudowano w XVIII w.

²⁰ Wspomniał o tym G. Chmarzyński, *Sztuka górnośląska*, w: *Górny Śląsk*, red. K. Popiołek, M. Suchodzki, S. Wysłouch, S. Zajchowska, Poznań 1971, s. 95.

²¹ J. Radziejewicz-Winnicki, B. Małusecki, *Średniowieczna architektura kościoła parafialnego Wszystkich Świętych w Gliwicach*, w: „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, 1999, T. XIV, s. 37–51, na podstawie maswerkowej formy wsporników we wschodniej, niższej części prezbiterium czas jego powstania określili na połowę XIV w., podwyższenie prezbiterium na koniec XV w., a budowę korpusu na 2 poł. XIV lub pocz. XV w., zapewne przed rozpoczęciem budowy wieży, której portal południowy nosi datę 1504.

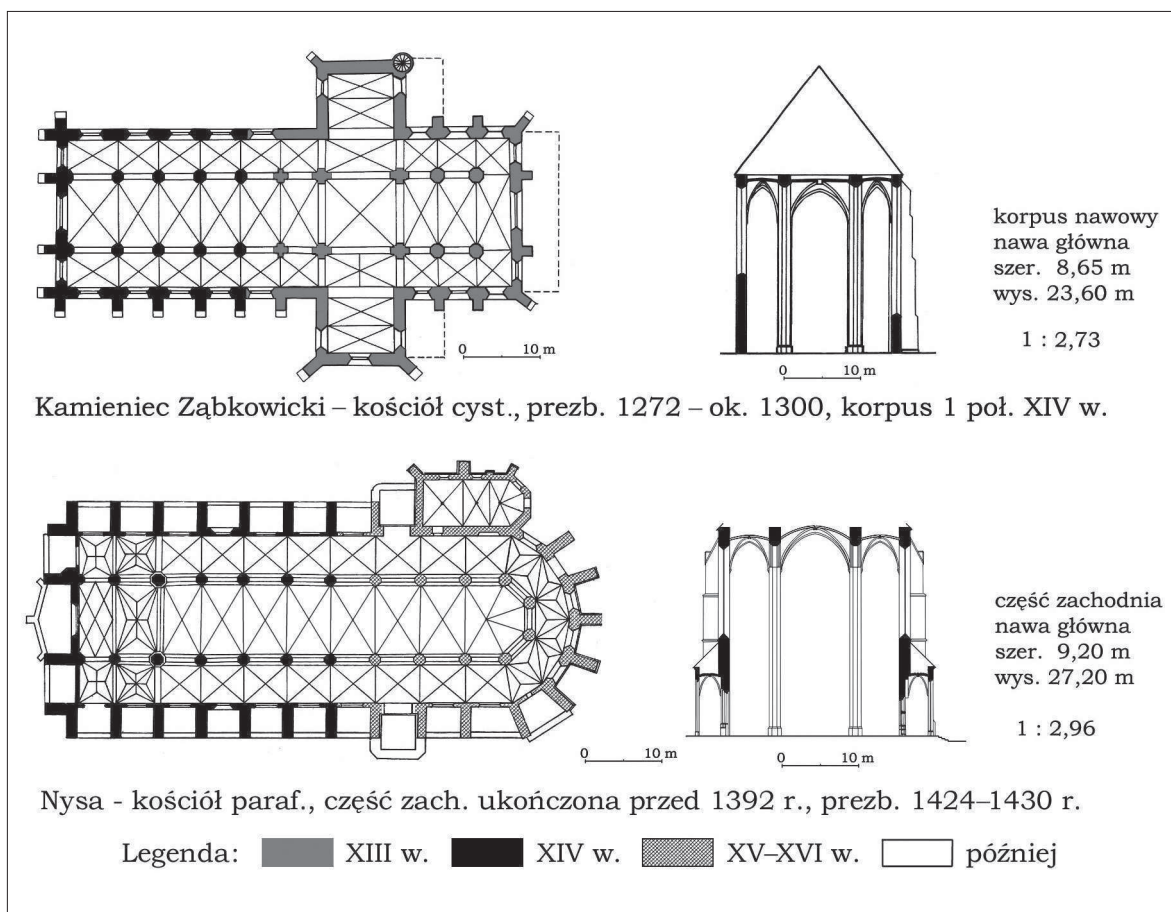
²² G. Chmarzyński, op. cit., datował kościół na 2 poł. XIV w.; M. Machowski, A. Włodarek, *Gliwice, Kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, op. cit., s. 81, czas powstania kościoła określili na pocz. XIV – pocz. XVI w.

²³ G. Chmarzyński, op. cit., sklepienie sieciowe prezbiterium określił jako parlerowskie i datował na koniec XIV w., a D. Hanulanka, *Sklepienie późnogotyckie na Śląsku*, WTN, Rozprawy Komisji Historii Sztuki, Wrocław 1971, T. VII, s. 95, na czas po 1475 r.

²⁴ Datę 1504 nosi portal południowy do wieży, odnowiony w trakcie renowacji kościoła w latach 1930 – 1934.

²⁵ M. Kutzner, *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200 – 1330*, Toruń 1969, czas powstania kościoła określił na okres ok. 1300 – poł. XIV w. H. Kozaczewska-Golasz, T. Kozaczewski, *Kościół pocysterski p.w. N.M. Panny w Kamieńcu Ząbkowickim*, Prace Nauk. IHASiT. PWr., Wrocław 1988, nr 19, seria Studia i Materiały nr 9, s. 235 – 276, czas powstania części wschodniej z transeptem określili na 1272 – ok. 1300, a korpus nawowy do poł. XIV w.; E. Łuzyniecka, *Architektura średniowiecznych klasztorów...*; E. Łuzyniecka, *Architektura klasztorów cysterskich...*, datowała kościół halowy na XIV w., a rozpoczętą w 1272 r. budowlę określiła jako początkowo bazylikę.

²⁶ M. Kutzner, *Cysterska architektura na Śląsku...*; J. Kęblowski, *Nysa*, seria Śląsk w zabytkach sztuki, Wrocław 1972, s. 44 – 60; S. Stulin, A. Włodarek, *Nysa*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, op.cit., s. 169.

4. Kościoły halowe o długich korpusach i przęsłach prostokątnych
4. Hall churches with long naves and rectangular bays

do korpusu część wschodnią o układzie trójnawowej hali z obejściem²⁷. Sposób przekrycia wnętrza nie jest znany. Mogły być sklepienia krzyżowe, które odtworzono po ostatniej odbudowie²⁸. Nie można jednak wykluczyć sklepienia sieciowego w nawie głównej, wzorowanego na sklepieniu parlerowskim w katedrze w Pradze.

W pozostałych jedenastu kościołach halowych z XIV w. w nawach głównych występują przęsła kwadratowe lub zbliżone do kwadratu. W pięciu

kościółach przekryto je sklepieniami gwiaździstymi, którym w nawach bocznych odpowiadają sklepienia trójpodporowe. Kościoły te posiadają różne układy przestrzenne części wschodniej (il. 5). Najwcześniejszym z nich jest dwupoziomowa kolegiata św. Krzyża we Wrocławiu. Dolny kościół p.w. św. Bartłomieja oraz część wschodnia górnego, które powstały w latach 1288 – 1295²⁹, zdecydowały o wysokości transeptu i korpusu nawowego wzniesionych w 1 poł. XIV w.³⁰ Kolegiata o długim prezbiterium zakoń-

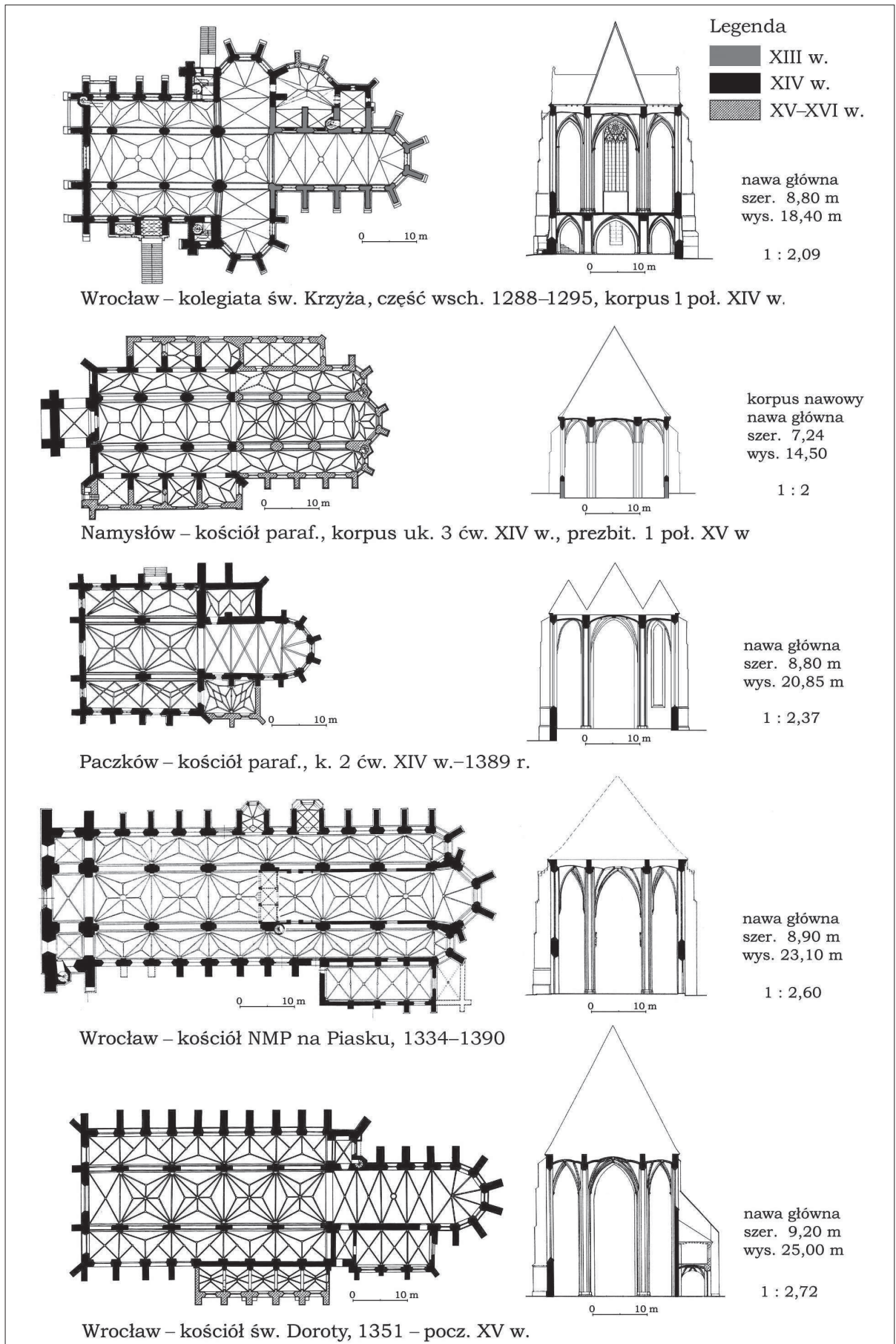
²⁷ Budowę prezbiterium powierzono Piotrowi z Ząbkowic, wg A. Kastner, *Geschichte und Beschreibung der Pfarrkirche des heiligen Jacobus*, „Neisser Geschichtsfreund”, 1, 1848, s. 4 – 9. Odmianą kolejność budowy zaproponował J. Jarzewicz, *O artystycznych i funkcjonalnych uwarunkowaniach architektury kościoła w Nysie*, w: *Sztuka około 1400*, Poznań 1995, s. 158 – 160.

²⁸ Informacja o tym, że w 1542 r. po zniszczeniach przez pożar założono sklepienia sieciowe, a nie odtworzono wskazuje na powstanie sklepień sieciowych dopiero wówczas, wg A. Kastner, op. cit.

²⁹ Większość badaczy datę poświęcenia kolegiaty odnosi do prezbiterium. R. Kaczmarek, *Rzeźba architektoniczna XIV w. ...*, przypomniał, że zwornik na skrzyżowaniu dolnego transeptu ozdobiony był herbem ks. Mechtyldy, która wyjechała z Polski

po śmierci męża Henryka IV w 1290 r. Oznacza to zdaniem autorki niniejszego opracowania, że sklepienia w transepcie ukończono przed jej wyjazdem. E. Małachowicz, *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*, Wrocław 1994; stwierdził, że z powodu „niezbyt mocnego gruntu” od początku wznoszono cały obwód fundamentów wraz z korpusem. Także mury obwodowe całego kościoła dolnego powinny być realizowane równomiernie i zapewne do 1295 r. ukończony był dolny kościół i co najmniej prezbiterium górnego kościoła.

³⁰ S. Stulin, *Kolegiata p.w. Świętego Krzyża i św. Bartłomieja*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, op. cit., s. 264 – 265; czas powstania prezbiterium określił na lata 1320 – 1330, „z wykorzystaniem relikwów wcześniejszej budowli”, a korpusu na lata 1340 – 1371.

5. Zestawienie kościołów halowych o sklepieniach gwiaździstych i pięciopodporowych
5. Collation of hall churches with star and 5-support vaults

czonym wielobocznie posiada transept także zakończony wielobocznie oraz korpus halowy o planie bliskim kwadratu. Dolny kościół podzielono na pięć przęseł prostokątnych o wysokości 7,52 m. Wysokość nawy głównej górnego kościoła sięga 18,40 m, przy szerokości 8,80. Proporcje 1 : 2,08 nie są zbyt wyszukane, ale bryła całego dwupoziomowego kościoła jest imponująco wysoka – wysokość dolnego kościoła i górnego na zewnątrz do gzymsu wynosi około 27,50 m.

W Namysłowie bazylikę z XIII w. zaczęto przebudowywać na halę w 1 poł. XIV w. podwyższając jej mury, wzmocnione gęsto rozmieszczonymi przyporami³¹, które ukończono w latach 70. XIV w.³² Trzynastowieczne prezbiterium w 1 poł. XV w. zamieniono na trójnawowe halowe, podobne do korpusu, w którym każda nawa zakończona została wielobokiem. Nawa główna korpusu nawowego posiada trzy kwadratowe przęsła sklepień gwiazdzistych, którym odpowiadają cztery przęsła sklepień pięciopodporowych na rzutach trapezowych. Wysokość nawy głównej wynosi 14,35 m, a proporcje przekroju 1 : 2. Po stronie zachodniej wzniesiono jedną wieżę.

Kościół parafialny w Paczkowie (2-3 ćw. XIV w.)³³ otrzymał krótki, blisko kwadratowy korpus o dwóch przęsłach, wydłużone prezbiterium zakończone wielobokiem oraz wieżę w narożu północnym z zakrytą w przyziemiu. Istniejące sklepienia są gotyckie, ale nieco późniejsze, prawdopodobnie powtarzają pierwotne. Korpus o znacznej wysokości 20,86 m i proporcjach nawy głównej 1 : 2,37, nakryty był trzema dachami dwuspadowymi.

Zupełnie nowe dla Śląska rozwiązanie wystąpiło w kościele NMP na Piasku we Wrocławiu, w którym część wschodnia otrzymała układ trójnawowej

hali, z nawami zakończonymi wielobocznie (1334 – 1390)³⁴. Kościół posiada sześć kwadratowych przęseł w nawie głównej, z czego połowa należy do prezbiterium, pierwotnie wydzielonego lektorium i ścianami parapetowymi w linii filarów³⁵. Każda z naw zakończona została wieloboczną apsydą, po stronie zachodniej wznoszą się dwie wieże, a od południa – zakrystia. Układ kościoła jest wyjątkowy, o znacznej wysokości. Nawa główna przy szerokości 8,90 m ma wysokość 23,10 m, co daje jej smukłość 1 : 2,60. Wśród omawianych budowli jest to jedyny kościół z dwiema zachodnimi wieżami z XIV w., które jednak nie mają przypór przy ścianie zachodniej, a jedynie po bokach. Bryła kościoła nakryta jest obecnie jednym wspólnym dachem o małym spadku. Założenie trzech równoległych dachów pozwoliłoby na zastosowanie odpowiednio dużego nachylenia, jak w innych kościołach.

Jednym z najwyższych jest kościół augustianów św. Doroty we Wrocławiu (1351 – pocz. XV w.)³⁶. Jego długi korpus o 5 przęsłach przekryto sklepieniami gwiazdzistymi, oprócz przęsła zachodniego. Kwadratowym przęsłem w nawie głównej odpowiadają przęsła podłużne prostokątne w nawach bocznych przekryte sklepieniami trójpodporowymi. Wnętrze ma wysokość 25 m, a proporcje przekroju nawy głównej wynoszą 1 : 2,72. Kościół posiada wydłużone prezbiterium zakończone wielobokiem, z zakrytą od południa oraz wieżę w północnym narożu między nawą a prezbiterium. Bryła korpusu nakryta jest dachem dwuspadowym, opartym o trójkątne szczyty.

Kwadratowe przęsła w nawie głównej posiada jeszcze sześć kościołów, które są mniejsze, niższe, z wydłużonym prezbiterium, oprócz kościo-

³¹ Kościół datowany był przez wcześniejszych badaczy na XIV i XV w. C. Lasota, A. Legendziewicz, *Badania gotyckiej architektury Namysłowa. Kościół parafialny miasta lokacyjnego*, „Architectus”, 2005, nr 1–2 (17–18), s. 21 – 33, po przeprowadzonych badaniach ustalili kolejność budowy, której czas powstania określili dopiero na XV w.

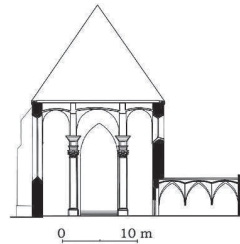
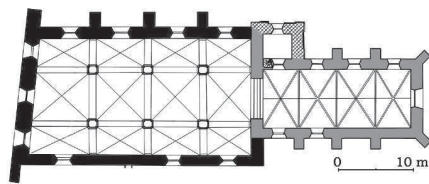
³² D. Hanulanka, *Sklepienie późnogotyckie...*, sklepienia naw bocznych datowała na lata siedemdziesiąte XIV w. i łączyła je z osobą budowniczego Piotra, pracującego przy ratuszu w Namysłowie.

³³ T. Chrzanowski czas powstania kościoła określił na lata 1360 – 1389, T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, T. 7, z. 9, Powiat nyski, Warszawa 1963. Zdaniem B. Steinborn budowę rozpoczęto w 1350 r. B. Steinborn, *Otmuchów, Paczków*, seria Śląsk w Zabytkach Sztuki, Wrocław 1982, s. 151 – 184. Wg kościół powstał przed 1360 – 1389 r. S. Stulin, Paczków, w: *Architektura gotycka w Polsce*, op. cit., s. 180.

³⁴ S. Stulin, A. Włodarek, *Kościół p.w. Panny Marii, kanoników regularnych*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, op. cit., s. 271, 272; R. Kaczmarek, *Rzeźba architektoniczna XIV w...*

³⁵ O. Czerner, *Chór kapłański i lektorium kościoła NMP we Wrocławiu w XIV w. – Podstawy rekonstrukcji i związane z tym problemy*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (dalej „KAIU”), 1965, t. X, z. 3-4, s. 181-206; O. Czerner, *Problemy związane z anastylozją lektorium w kościele mariackim we Wrocławiu*, *Zeszyty Nauk. Politechniki Wrocławskiej*, Wrocław 1968, nr 174, *Architektura X*, s. 3 – 58.

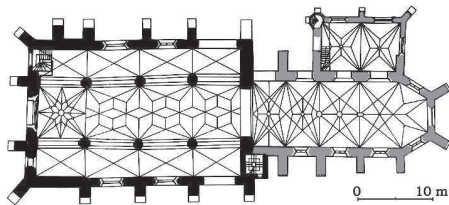
³⁶ 1251 r. – fundacja kościoła i klasztoru dokonana przez ces. Karola IV, wg L. Burgemeister, G. Grundmann, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Breslau 1934, t. III, s. 107; C. Reisch, *Geschichte des Klosters und der Kirche St. Dorothea in Breslau*, Breslau 1908; H. Kozaczewska-Golasz, *Halowe budowle sakralne na Śląsku w XIV w...*; E. Łużniecka, *Gotyckie świątynie Wrocławia...*

nawa główna
szer. 6,60 m
wys. 15,20 m

1 : 2,30

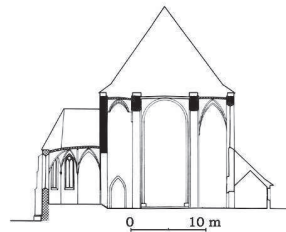
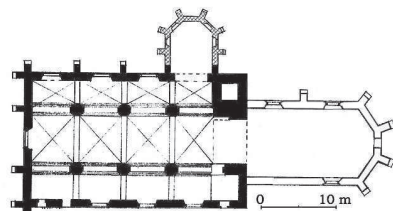
Opole – kościół franc., prezb. ok. 1250, korpus pocz. XIV w., wieża XV w.

nawa główna
szer. 7 m
wys. 15,95 m

1 : 2,28

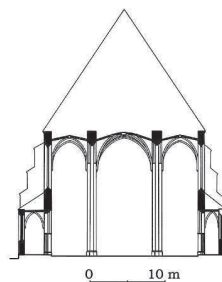
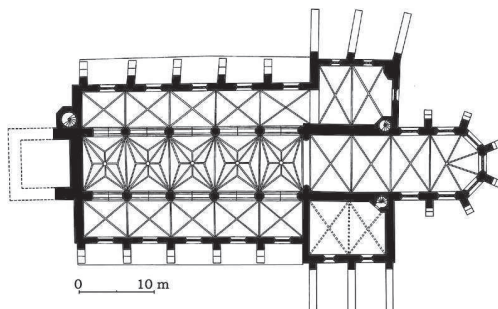
Żabkowice Śl. – kościół paraf., prezb. 1290–1330, korpus XIV w.

nawa główna
szer. 6,35 m
wys. 14,65 m

1 : 2,31

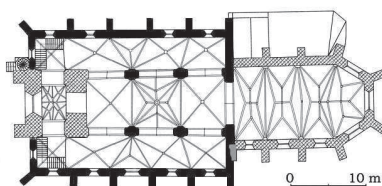
Środa Śl. – kościół franc., XIV w., sklepienie nawy gł. k. XVII w.

nawa główna
szer. 7,50 m
wys. 15,90 m

1 : 2,12

Głogów – kolegiata, 1335–1401

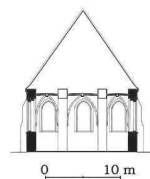
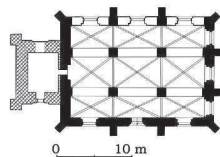
nawa główna
szer. 6,90 m
wys. 12,45 m

1 : 1,80

Ścinawa – kościół paraf., korpus 2 poł. XIV w., prezb. XV w., wieża XV/XVI w.

Legenda

- XIII w.
- XIV w.
- XV–XVI w.
- rekonstr.

nawa główna
szer. 4,10 m
wys. 6,95 m

1 : 1,69

Oleśnica - kościół benedykt., NMP, 1380–1390 r., wieża XV w.

6. Zestawienie kościołów halowych o przęsłach prawie kwadratowych
6. Collation of hall churches with nearly square bays

rami międzynawowymi tworzą konstrukcję szkieletową. Na tym układzie podpór opierają się sklepienia założone na jednym poziomie w trzech nawach (il. 3 – 6). Parcie ze sklepień rozkłada się równomiernie na filary międzynawowe i ściany z przyporami. Istotną rolę odgrywa wielkość przęseł. W przypadku przęseł prostokątnych w nawach głównych i kwadratowych w nawach bocznych rozstaw podpór systemu szkieletowego jest dość gęsty. Przy przęsłach kwadratowych w nawie głównej, w nawach bocznych otrzymywano wydłużone przęsła prostokątne. Przy znacznej szerokości naw odległości między filarami stały się dość duże. W kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu po raz pierwszy pojawiło się nowe rozwiązanie, w którym ilość przypór jest dwukrotnie większa niż filarów międzynawowych. Układ przypór był dostosowany do sklepień dolnego kościoła św. Bartłomieja i kontynuowany ku górze. W górnym kościele w nawie głównej zmieniono przęsła na kwadratowe. Odpowiadają im w nawach bocznych przęsła prostokątne o trzech przyporach i dwóch filarach. Na tych pięciu podporach rozpięto sklepienie pięciopodporowe, zwane także trójpodporowym lub piastowskim. Przy szerokich przęsłach nawy środkowej powstała konstrukcja sklepień naw bocznych podparta ścianami zewnętrznymi z gęsto rozmieszczonymi przyporami, które zapewniają stabilność całej budowli. Układ ten powtórzono w kilku kolejnych kościołach (il. 5).

W żadnym z kościołów nie założono jednolitego układu sklepień nad całym korpusem. Dzięki arkadom międzynawowym i opartych na nich ściankach sklepienia poszczególnych naw są niezależne. Prezbiteria i nawy przekryte zostały sklepieniami krzyżowymi, gwiazdzistymi i pięciopodporowymi. W korpusie nawowym przebudowie uległy sklepienia w Opolu, Kozuchowie, Ząbkowicach, Środzie Śląskiej i Wołowie. W Paczkowie sklepienia zostały prawdopodobnie odtworzone w okresie średniowiecza, w Oleśnicy współcześnie, a w Głogowie i Gubinie – całkowicie zniszczone.

Oryginalne sklepienia krzyżowo-żebrowe XIV – wieczne zachowały się w kilku kościołach (il. 7): w Jaworze, Kamieńcu Ząbkowickim, Ścinawie,

w korpusie nawowym w dolnym kościele św. Bartłomieja wrocławskiej kolegiaty św. Krzyża⁴⁵ oraz w prezbiterium kościoła św. Doroty we Wrocławiu. Sklepienia w nawie głównej wykonywano na rzucie prostokątnym, a w nawach bocznych najczęściej na rzutach prawie kwadratowych. Żebra sklepienne tylko w Jaworze spływały na służki przy ścianach naw bocznych rozpoczętych w XIII w. W pozostałych obiektach wnikały wysoko w ścianę lub opierały się na wspornikach.

Sklepienia gwiazdziste występują w 8 kościołach, w tym w pięciu w połączeniu ze sklepieniami pięciopodporowymi (il. 8). Sklepienie gwiazdziste po raz pierwszy zastosowano najpewniej w kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu w 2 ćw. XIV w.⁴⁶ Nie występują w nim żebra przekątniowe wprowadzone w pozostałych obiektach, oprócz korpusu kościoła w Namysłowie. W Gliwicach wyjątkowo trzy nawy przekryto sklepieniami gwiazdzistymi – w nawie dłużnego. Ramiona żebier tworzących gwiazdę nie dochodzą do linii nasady sklepienia, lecz kończą się wyżej. Sklepienia te pochodzą z końca XIV w. lub początku XV w.

W pięciu kościołach o sklepieniach gwiazdzistych, w nawach bocznych o połowę węższych od naw głównych, znajdowały się sklepienia pięciopodporowe, po raz pierwszy zastosowane być może w kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu (il. 9). Były by więc wcześniejsze lub równoczesne z pięciopodporowymi przęsłami pseudotranseptu katedry wrocławskiej⁴⁷. W kolegiacie św. Krzyża i w kościele NMP na Piasku sklepienia pięciopodporowe składają się z trzech trójkątnych przęseł oddzielonych żebrawami przekątniowymi, wewnątrz których są po trzy żebra złączone w kluczu⁴⁸. W kościele św. Doroty we Wrocławiu wprowadzono małe uproszczenie – nad bocznymi trójkątami zamiast trzech żebier jest jedno dochodzące do zwornika żebier przekątniowych. Z kolei w Paczkowie jedno przęsło o najmniejszej ilości żebier nie ma żebier przekątniowych, tylko trzy układy trzech żebier połączonych w kluczach. Pozostałe przęsła naw bocznych w Paczkowie mają bardziej skomplikowane układy – ich czas powstania jest trudny do określenia.

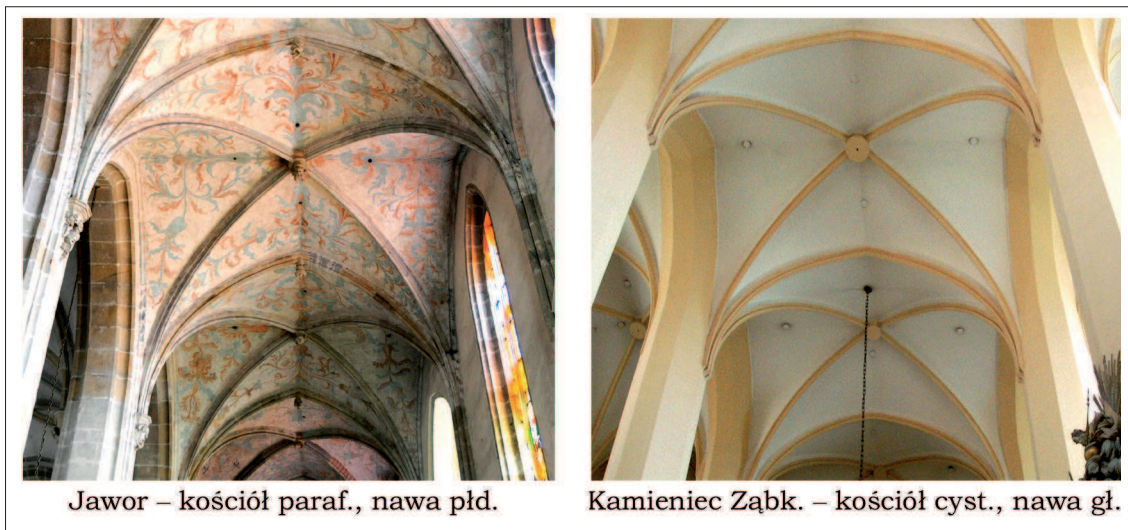
⁴⁵ Te sklepienia mogły powstać jeszcze w końcu XIII w.

⁴⁶ Zdaniem E. Małachowicza, *Wrocławski zamek książęcy...*, s. 170, korpus mógł być rozpoczęty w końcu XIII w., jeszcze przez Wilanda.

⁴⁷ E. Małachowicz, *Katedra wrocławska. Dzieje i architektura*, Wrocław 2000, s. 51, 55, budowę transeptu i przekrycie go skle-

pieniem trójpodporowym (najpewniej wzorowanym na wschodnim przęśle chóru katedry Mariackiej w Krakowie) przypisuje rządowi biskupa Nankera (1326 – 1341).

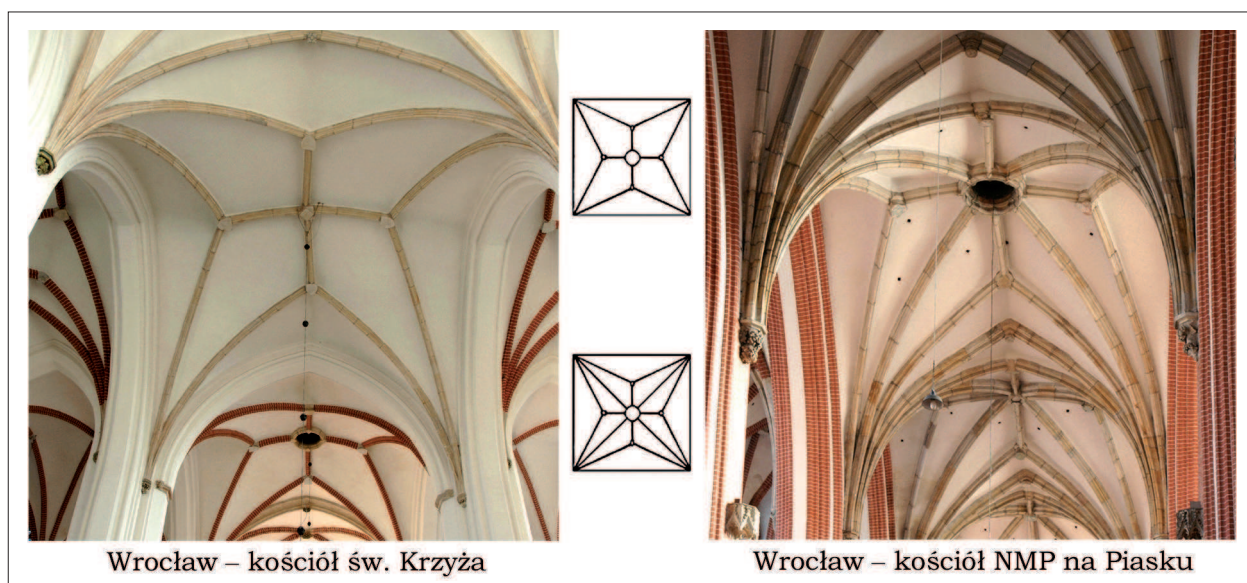
⁴⁸ Ten typ sklepienia trójpodporowego J. Sas-Zubrzycki, *Sklepienia polskie z doby średniowiecza i odrodzenia*, Miejsce Piastowe 1926, s. 82, jako pierwszy nazwał sklepieniem piastowskim.

Jawor – kościół paraf., nawa pld.

Kamieniec Ząbk. – kościół cyst., nawa gł.

7. Sklepienia krzyżowe
7. Cross vaults

Wrocław – kościół św. Krzyża

Wrocław – kościół NMP na Piasku

8. Sklepienia gwiazdyste
8. Star-vaults

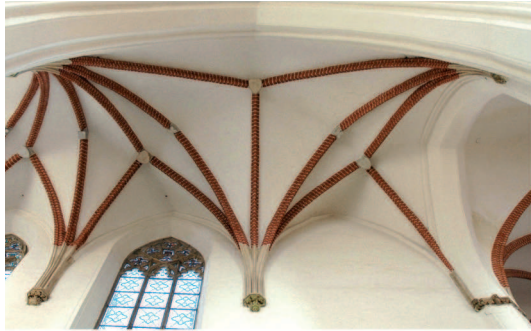
W Namysłowie i Ścinawie pięciu punktom podparcia sklepień na ścianie zewnętrznej odpowiadają cztery punkty podparcia na linii filarów⁴⁹. Z powodu różnej ilości podpór powstały przęsła trapezowe, a w Ścinawie dodatkowo jedno trójkątne (il. 10). Środkowe przęsło w Namysłowie ma układ sklepienia pięciopodporowego bez przekątnych, jak w Paczkowie. Skrajne przęsła trapezowe mają cztery punkty podparcia i dwa zworniki, w których

łączą się po trzy żebra. D. Hanulanka wywodzi ten układ przęsła od „szalonego sklepienia” w prezbiterium w Lincoln (1192 – 1210), w którym przęsła są prostokątne oraz jest dodatkowe żebro przewodnie wzdłuż nawy⁵⁰. Układ przęsła w Ścinawie jest mniej skomplikowany, składa się z trzech przęsła sklepienia krzyżowego na rzutach trapezowych oraz jednego przęsła trójkątnego z trzema żebrami połączonymi w kluczu⁵¹.

⁴⁹ Podobne rozwiązanie wystąpiło w 2–3 ćw. XIV w. w kościele Bożego Ciała we Wrocławiu. Zdaniem E. Łużnieckiej, *Gotyckie świątynie Wrocławia...*, s. 37 – 40, we Wrocławiu wynikało to z niedokładności rozmiarzenia przęsła.

⁵⁰ Ibidem, il. III, szkic sklepienia został narysowany z błędem – żebro przewodnie zostało dwukrotnie załamane.

⁵¹ Przed wbudowaniem zachodniej wieży było jeszcze zapewne jedno trapezowe przęsło zachodnie.

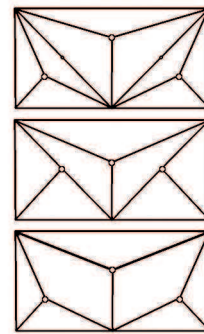
Wrocław – kolegiata św. Krzyża,
sklepienie nawy płu.

Wrocław – kościół św. Doroty
sklepienie nawy płu.

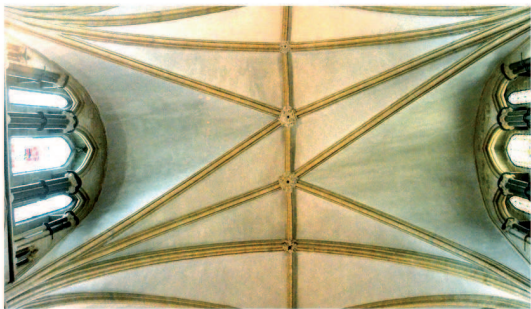
Paczków – kościół parafialny,
sklepienie nawy płu.

9. Sklepienia pięciopodporowe
9. 5-support vaults

Namysłów – kościół paraf.,
sklepienie nawy bocznej korpusu nawowego

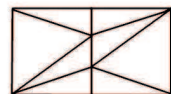
Lincoln (Anglia) – katedra, chór św. Hugona

Paczków

Namysłów

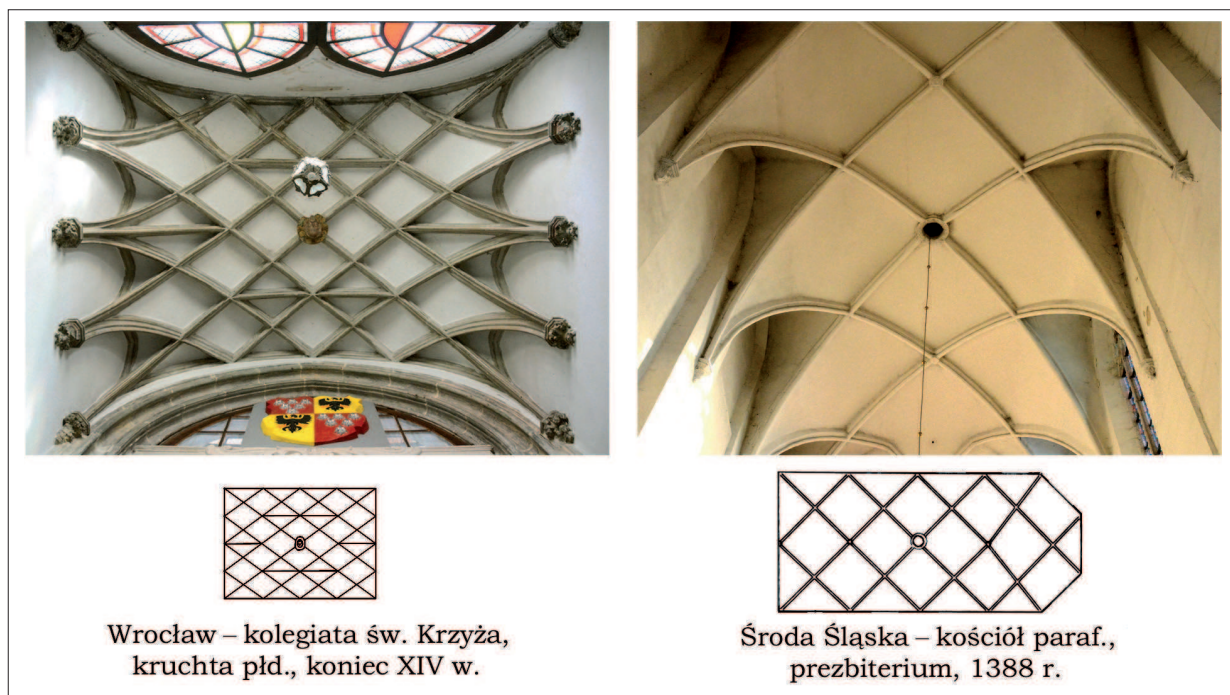

Lincoln – katedra

Namysłów

10. Sklepienia pięciopodporowe
10. 5-support vaults

11. Sklepienia sieciowe
11. Net-vaults

W kościołach o sklepieniach krzyżowych cały kościół nakrywał jednolity system sklepienny, rozdzielony na nawy łękami międzynawowymi. W kościołach o sklepieniach gwiaździstych w nawie środkowej stosowano w nawach bocznych sklepienia pięciopodporowe i rzadziej krzyżowe. Nastąpiło wyraźne zróżnicowanie artykulacji sklepień – symetryczne sklepienia gwiaździste i niesymetryczne sklepienia pięciopodporowe, z dwukrotnym zwiększeniem podziałów na ścianach zewnętrznych. D. Hanulanka⁵² zwróciła uwagę, że sklepienia pięciopodporowe wprowadziły dynamikę do wnętrza. Kolejnym krokiem było zwiększenie dynamiki przez zróżnicowanie ilości przypór i filarów. W Namysłowie i Ścinawie w nawach bocznych powstały wówczas przęsła o rzutach trapezowych i trójkątnych – niewątpliwie była to koncepcja zaplanowana.

Dobudowaną w końcu XIV w. kruchtę południową w kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu przekryto niespotykanym dotychczas w kościołach halowych sklepieniem sieciowym. Ma ono kształt kolebki z jednorodną siecią żeber, które spoczywają na wspornikach roślinnych⁵³. Pierwsze sklepienia sieciowe na Śląsku zastosowano w kościele parafial-

nym św. św. Piotra i Pawła w Legnicy (1380 – 1390) i w prezbiterium kościoła parafialnego w Środzie Śląskiej (1388 r.)⁵⁴, który planowano jako halowy. Sklepienia o sieci jednorodnej poprzedziły na Śląsku sklepienia parlerowskie, które pojawiły się w XV w.

3. Wnętrza

Wnętrza kościołów w większości składały się z dwóch elementów – prezbiterium i korpusu nawowego. Tylko w dwóch kościołach wystąpił transept. Wyjątkowo w Głogowie i prawdopodobnie w Nysie od początku między przyporami naw bocznych znajdowały się kaplice. W wielu kościołach zakrystia została zrealizowana w późniejszym etapie. Wnętrza korpusów nawowych są wysokie, dobrze oświetlone, w jedenastu kościołach z filarami rozstawionymi szeroko, dzięki czemu wzrokiem można objąć całe wnętrze (il. 12). W siedmiu kościołach przęsła w nawie głównej są prostokątne, a filary gęsto rozmieszczone, co potęguje wrażenie większej wysokości wnętrza i wydzielenia każdej z naw (il. 13). Arkady międzynawowe tylko w górnej części sklepiennej tworzą podział na trzy nawy.

⁵² D. Hanulanka, op. cit.

⁵³ A. Grzybowski, *Kościół św. Krzyża i św. Bartłomieja*, w: *Encyklopedia Wrocławia*, Wrocław 2000, s. 406, określił niesłusznie sklepienie jako „parlerowskie” i datował na około 1400 r.

⁵⁴ D. Hanulanka, op. cit., s. 94.

Wrocław – kolegiata św. Krzyża

Wrocław – kościół św. Doroty

Namysłów – kościół paraf.

Ścinawa – kościół paraf.

Wrocław – kościół NMP na Piasku

Paczków – kościół paraf.

12. Wnętra kościołów halowych o przęsłach kwadratowych
12. Interiors of hall churches with square bays

Jawor – kościół paraf.

Wołów – kościół paraf.

Kamieniec Ząbkowicki – kościół cyst.

Nysa – kościół paraf.

13. Wnętra kościołów halowych o przęsłach prostokątnych
13. Interiors of hall churches with rectangular bays

Ściany wewnątrz są w większości gładkie, bez podziałów, z oknami nisko schodzącymi (il. 14). Tylko w kościele parafialnym w Jaworze rozpoczętym w 2 poł. XIII w. ściany zostały rozczłonkowane wiązkami słupów. W dwóch kościołach – w Namysłowie (1 poł. XIV w.) i NMP na Piasku we Wrocławiu (1334 – 1390) wystąpiły lizeny na ścianach naw bocznych. W Namysłowie, gdzie gotyckie mury wzniesiono na wcześniejszych z XIII w., lizeny wy-

konano od poziomu około 5-6 m nad posadzką, w nowych, podwyższonych murach. W kościele wrocławskim lizenami rozczłonkowana została ściana południowa (w korpusie i prezbiterium), a po stronie północnej wcześniejszą ścianę pozostawiono gładką, jedynie z oknami. W kościołach o sklepieniach pięciopodporowych w nawach bocznych rytm okien jest dwukrotnie większy niż przy sklepieniach krzyżowych, co wpływa na lepsze oświetlenie wnętrza.

Wrocław – kolegiata św. Krzyża
nawa płn.

Wrocław – kościół NMP na Piasku,
wnętrze nawy płd.

14. Artykulacja ścian bocznych
14. Articulation of side walls

W kościele św. Doroty we Wrocławiu ściana nawy południowej korpusu rozczłonkowana jest wysokimi wnękami okiennymi, które przedłużono aż do posadzki (il. 15). Wnęki mają głębokość 0,50 m i nadają ścianie mocną artykulację pionową. Podobne rozwiązanie zastosowano w wielobocznym zamknięciu prezbiterium w kościele w Paczkowie.

Kolegiata w Głogowie (1335 – 1401) od początku otrzymała kaplice między przyporami naw bocznych. Otwierają się one ostrołukowymi arkadami na wewnątrz, a okna naw bocznych są niezbyt wysokie, ponieważ dochodzą do dachu nad kaplicami. Także w Nysie (korpus przed 1392 r.) występują kaplice między przyporami, ale przy bardzo dużej wysokości wnętrza okna nawy są także wysokie.

Prezbiteria jednonawowe są długie, zamknięte wielobocznie, z wyjątkiem prostokątnych prezbiteriów z XIII w. w Opolu, Koźuchowie i Gubinie.

Z korpusem łączą się wysokim otworem tęczowym, a ich wysokość jest zbliżona do wysokości nawy głównej. W kościele NMP na Piasku we Wrocławiu trójnawowe prezbiterium zakończone trzema wielobokami ma identyczną szerokość i wysokość jak korpus nawowy i stanowi jego przedłużenie (il. 12). Część prezbiterialna oddzielona była lektorium. Dodatkowo nawa środkowa prezbiterium została wydzielona dla zakonników z reszty wnętrza ścianami parapetowymi⁵⁵. W kościele franciszkańskim w Środzie Śląskiej lektorium zajmowało przestrzeń między wieżą i aneksem południowym, o czym świadczą pozostałości portalu na piętrze wieży, przez który wchodziło się na podwyższenie lektorium. W kościele augustiańskim św. Doroty we Wrocławiu zdaniem E. Łuzynieckiej lektorium zajmowało całą szerokość korpusu⁵⁶. Jednak cienkie ścianki, zapewne wtórne, na zakończeniu naw bocznych oraz wejścia w zachodnim prześle prez-

⁵⁵ O. Czerner, *Chór kapłański i lektorium...*, s. 181 – 206; O. Czerner, *Problemy związane z anastylozą lektorium...*, s. 3 – 58.

⁵⁶ E. Łuzyniecka, *Gotyckie świątynie Wrocławia...*, s. 73-103, ryc. 95, 96.

Wrocław – kościół św. Doroty, nawa płd.

Paczków – kościół paraf., prezbiterium

15. Wnęki okienne sięgające do poziomu posadzki
15. Window niches reaching the floor level

biterium mogą świadczyć o umieszczeniu lektorium w zachodnim przęśle prezbiterium, z możliwością przejścia po bokach⁵⁷.

Wnętra większości kościołów pokryte są tynkami pochodzącymi z czasów nowożytnych. Tylko w kilku obiektach, w czasie prac konserwatorskich prowadzonych po zniszczeniach z czasów II wojny światowej, natrafiono na ślady po dawnym opracowaniu powierzchni wnętrza⁵⁸. Z przeprowadzonych badań wynika, że na początku XIV w. kontynuowano sposób wykończenia z XIII w., który polegał na pozostawieniu ścian w surowej cegle z białymi spoinami. Później zaczęto niektóre partie ścian tynkować, a detale architektoniczno – rzeźbiarskie malować. W kościele NMP na Piasku we Wrocławiu

odtworzono pierwotną polichromię architektoniczną wnętrza (il. 17). Na tle gładkich, białych, otynkowanych powierzchni ścian i filarów wyróżniają się pozostawione w surowej cegle pilastry na ścianach i filarach, profilowane części filarów, przechodzące do arkad międzynawowych oraz naroża wnek okiennych. Tworzą one regularny rytm białych i czerwonych pionowych pasów. Na tle otynkowanych powierzchni sklepień żebra i detale sklepień pozostawiono w naturalnym materiale – kamienne w nawie głównej i ceglano – kamienne w nawach bocznych. Niektóre wsporniki piaskowcowe w nawie bocznej, a zwłaszcza we wschodnich zakończeniach wielobocznych zachowały liczne ślady barwnej polichromii.

⁵⁷ Takie rozwiązania stosowano w kościołach Europy zachodniej, a na Śląsku wystąpiło w kościele parafialnym w Stolcu; H. Kozaczewska-Golasz, *Zagadnienie przegród w polskich kościołach parafialnych*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1980, t. XXV, z. 3–4, s. 191-201.

⁵⁸ M. Kilariski, *O właściwą fakturę muru zabytków*, „Ochrona Zabytków”, 1955, nr 1, s. 23-33; E. Małachowicz, *Faktura i polichromia architektoniczna średniowiecznych wnętrz ceglanych na Śląsku*, „KAiU”, 1965, t. X, z. 3–4, s. 207-227; E. Małachowicz,

Problemy konserwacji średniowiecznej faktury i polichromii architektonicznej we Wrocławiu, „Ochrona Zabytków”, Warszawa 1965 r. nr 4; J. Żelbromski, *Architektoniczne polichromie we wnętrzu kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu w okresie średniowiecza*, w: *Architektura Wrocławia*, t. 3, *Świątynia*, p. red. J. Rozpędowskiego, Wrocław 1997, s. 78-87; E. Małachowicz, *Faktura i kolorystyka...*, s. 29 – 46; E. Łużyńska, *Kolorystyka i faktura architektury średniowiecznych kościołów cysterskich w Polsce*, „Architectus”, nr 1(7), 2000, s. 19-28.